

MIKES »TÖRÖKORSZÁGI LEVELEI«-NEK KELETKEZÉSE.

— Második és befejező közlemény. —

IV.

A mennyire különbözik tartalom tekintetében Szilágyi nézete Toldyétól, annyira egyezik a forma, melyben a két tudós nézetét előadja. Toldy Mikes néjének személyiségére támaszkodva kezdi meg fejtegetéseit, Szilágyi szavait Mikesnek öcscséhez írott szavaival vezeti be. Ebből a kiinduló pontból rátér mindkettő magukra a Levelekre. Az első lépés mindkettőjüknél a czáfolás, Toldy a levelek misszilis voltát tagadja, Szilágyi Toldy hipotézisét, hogy a levelek tervszerű irodalmi mű. Sőt még tovább is megegyeznek — forma tekintetében. Mindkettőnél a czáfolás a fő, az állítás csak mintegy oda van vetve, bővebb indokolás nélkül, annyira indokolás nélkül, hogy úgy egyiknél, mint a másiknál szinte meglepő, mi módon mondják ki az eredményt. Az előzményekből sem azt nem sejthetjük, a mit Toldy kihoz végeredménykép, sem a mit Szilágyi.

A legelső fölfogásnak természetesen annak kellett lenni, hogy a levelek misszilisek. Hiszen már a címük is mutatja: »Törökországi Levelek«. E nézet ellen egy másikat állítottak föl, hogy irodalmi, tervszerű mű. Mikor Szilágyi ezt a kérdést tárgyalja, első dolga ez új nézet ellen fordulni.

Szilágyinak nincsen sok érve, de a mit fölhoz, az hatalmas. Az egész mű hangulatát tekintve arra az eredményre jut, hogy ezeket a változó, modosuló hangú leveleket egyszerre, egyfolytában nem írhatta Mikes. A levelek olyanok, mint egy élő, fejlődő lény. A mint ezen észre lehet venni az ifjúságát, a mint növekszik, komolyodik az író, majd meglett férfivé lesz, még itt sem áll meg, hanem öregszik, aggastyánná válik, úgy a leveleken is észrevehetünk ily fajta változást. Eleinte humorosak, mint egy gondtalan ifjú levelezése, később a csapások hatása alatt mind szomorúbbak és szomorúbbak lesznek, majd ez a hang helyt ad az aggkor derült nyugalmának. Lehetetlen, hogy ezeket a leveleket, melyek annyi különféle hangulatnak színét viselik magukon,

a mennyi változatos lelki állapotban születtek meg, egyszerre írta volna Mikes. Ebben teljesen igaza van Szilágyinak. Egyszerre, azaz életének vége felé, a Levelek nem keletkezhettek. Mindezt oly helyesen, oly határozottan megczáfolja Szilágyi, hogy ebben a tekintetben szavaihoz semmit sem szükséges hozzátennünk.

De különben is, nem legfőbb-e annak bizonyításánál, hogy a mű nem egyszerre készült, az egész mű hangulata? Nem oly kérdéssel állunk itt szemben mint az előbb, mikor a levelek misszilis voltát tagadtuk, akkor könnyű volt bizonyítékokat találnunk, melyek ezen föltevés ellen harcolnak, de már ezen kérdésnél keresve kell keresnünk czáfoló adatokat, a melyek azonban csak támogatni fogják Szilágyi nézetét, de olyan nyomosságot, olyan nagy fontosságot, mint Szilágyi bizonyításának, ezeknek nem tulajdoníthatunk.

Abafi Lajos a Figyelőben Szilágyi nézetét ismertetve szerinte — a mű hangulati különbségénél fontosabb adatokat is hoz föl Toldy nézetének czáfolására. Ezek az adatok, bármennyire találók is, mégis nagyobbrészt csak külsők így nem oly jelentékenyek mint Szilágyinak egyetlen, de igazán a levelek belső tartalmából, azok szelleméből vett érve.

Abafi avval érvel, hogy Mikes egyes anekdotákat kétszer beszél el, p. o. a muszkával kiegyező győzedelmes hadvezér története, Eginhard és Emma esete, a nagy szőlőtőről szóló adoma a vezér hatalmasságát tárgyaló eset, a két nagyralátó úri asszony, a pápának lovat kölcsönző asszony, stb. Igaz ugyan, hogy mindez erősíti Szilágyi czáfolatát, de azt mondani, hogy ezek fontosabb érvek mint Szilágyié, kissé merész, mert ily tévedéseket akkor is elkövethetett Mikes, ha egyszerre, de hosszab időn keresztül írta volna a leveleket, pedig ezt Toldy hipotézise nem zárja ki.

Hogy pedig címet nem adott, csak egyet, a leveleknek, az lehet véletlen is, vagy hogy a másolásnál kimaradt, a mit a Rákóczi József halála utáni leveleknek gyűjtő címül adott.

Egyáltalában az adat gyűjtésnél nem szabad azt elfelednünk, hogy Szilágyi érvelése csak oda irányulhat és oda is irányul, hogy a levelek nem keletkezhettek Mikes életének végén, egyszerre. Ha ezt nem gondoljuk meg, tulságba eshetünk: adatgyűjtési buzgalomból olyan érveket kereshetünk, a melyek látszólag megállhatnak, de a melyek nem azt bizonyítják, a mit Szilágyi akar, hanem túlmenve a határon, elkerülve az igazságot, arra az eredményre juttatják a kutatót, hogy a Törökországi Levelek nem készütltek, hogy úgy mondjuk, irodalmi műnek, és akkor olyan eredményre juthatunk, a melyek távol állanak a valóságtól. Így tett Abafi, és így jutott ő arra az eredményre, hogy Mikes e munkája napló. De erről alább lesz szó.

Van azonban még egy indító ok, a mely magukból a levelekből vonható le. Szilágyi azt vette észre, hogy e levelek hangulata igen különböző. Az is bizonyos, hogy a levelek tartalma is

igen változatos. Van bennük szó Mikes egyéni viszonyairól, érzéséről, gondolkodásmódjáról, a bujdosó magyarok helyzetéről, a Rákócziakról; találunk benne anekdotákat, történeti és regés rövid elbeszéléseket, városok leírását, értekezést a törökök szokásairól, erkölceiről, praktikus oktatásokat stb. stb. Mennyi különféleség! Természetes, hogy Mikesnek — föltéve hogy élete végén, egyfolytában írta a leveleket — az lett volna a helyes eljárása, ha ezeket a változatos dolgokat arányosan osztja el. Az elmélkedő részeket változatosabbá teszi, ha történeteket sző bele, az eseményeket érdekesebbé, ha egyéni viszonyairól mond el valamit közbe-közbe. Egyszóval, ha öntudatos műgonddal jár el Mikes, a változatos tartalmat élénkké teszi az által, hogy a sokféle tárgyat nem egymás után veszi elő, hanem összeszövi őket. De Mikes nem így járt el. Ha valami tárgyról kezd beszélni, akkor ezt folytatja leveleken keresztül és mikor ezt befejezte, más tárgyra tér át. Innen van aztán az, hogy, bár a levelek egészükben tekintve igen változatosak, mert hiszen sok mindenféléről beszél bennünk, egyes részeiben még sem tekinthetjük minden egyhanguságtól mentnek.

Nem tarthatjuk így a Törökországi Leveleket műgonddal, egyfolytában készült műnek, mert lehetetlen, hogy Mikes, a kinek annyi érzéke volt a levelek különféle fajaihoz illő előadásmód megválasztásában, ne vette volna észre művének ilyen aránytalanságát és ne osztotta volna szét az egyes részeket másképen, tetszettebben.

Mindezen állítások nem egyebek mint Szilágyi nézetének megerősítői. A mit Szilágyi egy szempontból megtámadott, azt jelenleg más, ha nem is oly fontos érvekkel támogatjuk, s talán nem töltségesen a kérdés tisztázására. És daczára annak, hogy Szilágyinak fölhozott érve eldőnti a kérdést, ezen kisebb jelentőségű adatok nem mondhatók czéltalanoknak. Szilágyi az emberi lélekre alapítja okoskodását. Kimutatja, hogy, a mint az ember kora előre halad, a mint más és más változások érik az embert, úgy változik lelki tartalma is, különféle érzés hatása alatt, különféle lelki állapotban másképen ír. Már pedig Mikes levelein félreismertetlen a hangulat különfélesége, nyilvánvaló, hogy nem egy esemény, nem egy érzés alatt írta azokat, hanem más és más időben.

Ez az egész tehát lélektan, absztrakt tudomány, a melynek színvonalára nem mindenki emelkedhetik. Az újabb adatok, melyek konkrétabb adatokra hivatkoznak, könnyebben megérthetők: ilyenek a fölhozottak is, nem olyan elvontak, de viszont nem olyan mélyek és nem oly elsőrangú fontosságúak.

Elkísértük Szilágyi fejtegetéseit addig a pontig, midőn ki mondja, hogy a tőle fölemlített adatok »ellene szólnak az egyfolytában való készítésnek«, a mit már fejtegetései elején más szóval is kifejezett: »Nem hiszem hogy a munkát, úgy a mint, van élete végén vagy írta vagy szerkesztette volna.«

Ezen higgadt, megfontolt és nagyon valószínű kijelentés

után egészen váratlanul így szól: »Igen, Mikesnek megvolt a vigasza, hogy megbízott rokon lélekkel közölje szenvedéseit, élményeit, reményeit.«

Honnan e határozott kijelentés? Mi vitte rá Szilágyit, hogy ilyen nézetet nyilvánítson? Hiszen hosszú fejtegetésében nincs egy sor sem, mely ilyen kijelentésre készítsen el bennünket. Alapos lélektani ismerettel, szigorú logikával kimutatja, mily alaptalan Toldy nézete és mikor ezt a munkát végrehajtotta, minden átmenet, minden bizonyítás nélkül oly véleményt fejez ki, mely Toldyénél még valószínűtlenebb és melyre az előzményekből még kevésbé lehetett gondolni, mint Toldy fejtegetéseiből Toldy végeredményére.

Szilágyi egész tárgyalásában egy állító szó sincs, minden mondat a czáfolat egy része, és mikor elvégezte a czáfolást, mikor a megczáfolandó nézetet teljesen tönkre tette: akkor egyszerre minden indokolás, minden bizonyítás nélkül odaállítja az ő nézetét.

Ennek a ténynek csak egy magyarázata lehetséges. Toldy és Szilágyi azt hitték, hogy itt csak arról van szó, hogy itt másról nem is lehet szó, mint hogy a Törökországi Levelek valódi, misszilis levelek vagy egyfolytában keletkezett emlékirat. Mindegyikük meg volt győződve arról, hogy, ha a másik fölfogást lehetlenné teszi, eo ipso be van bizonyítva az ő állításának helyessége. Toldy kezdte meg a harczot, kimutatta, hogy levelek nem lehetnek misszilisek, ebből a helyes tételből azonban azt a rossz következtetést vont, hogy egyfolytában írt mű. Szilágyi fölvette a keztyűt, szintén oly helyesen bebizonyította, hogy e munka nem keletkezett egyfolytában. Ő sem elégedett meg evvel, tételéből azt következette, hogy valódi levelek. Így az ő szempontjából egészen természetesnek látszott állítása: más véleményt nem ismert, új véleményre nem gondolt, tehát elfogadta azt, a melyik nézet Toldyét kizárta.

Ily módon úgy látszik, hogy az egész tudományos vitaközlés meddő volt, mert sem egyik, sem másik véleményt nem lehet elfogadni, vagyis hogy Mikes leveleiről pozítive csak annyit tudunk, hogy semmit sem tudunk. De ez csak úgy látszik. Mert ha tényleges eredményre nem juthatott el sem Toldy sem Szilágyi, legalább kimutathatták azt, hogy mi nem Mikes e munkája és evvel már megkönnyítették a helyes vélemény fölállítását.

V.

Mikessel Toldyn és Szilágyin kívül még sokan foglalkoztak. Még 1854-ben írt Erdélyi János a Pesti Naplóban róla, azután a Toldy-Szilágyi-féle polemia befejeztével Thaly Kálmán a Századokban 1874-ben és a Figyelőben 1878-ban, Baráth Ferencz a Vasárnapi Ujságban 1874-ben, Beöthy Zsolt székfoglalója az Akadémiában és később a Szépprózai elbeszélés a régi irodalomban című művének I. kötetében (1887), Szilágyi István a Vasár-

napi Ujság 1879-i évfolyamában és Szilassi Mór 1880-ban a Philológiai Közönyben.

Mindezen írók azonban vagy az addig ismeretes nézetek egyikét fogadták el, vagy nem a Levelek eredetével foglalkoztak, hanem más szempontból vették tárgyalás alá a művet, mint p. o. Beöthy, a ki Mikest főképp mint stilsztát tárgyalja.

Ezen írókon kívül még két oly mozzanat történt az irodalomban, melyek föltett kérdésünkkel bővebben foglalkoznak és fontosabb eredményt hoztak létre: Abafi és Gyulai értekezései.

Abafi a Figyelő III. és IV. kötetében értekezik Mikes életről és műveiről. Ezeket az egymás után megjelent közleményeket összegyűjtötte egy könyv alakjában, mely nemsokára, tehát a 70-es évek végén megjelent, de évszám nélkül.

Abafi Lajos eleinte Toldy és Szilágyi érvelését újabb adatokkal bővítve mindkettőből elfogadja azt, a mi helyes, t. i. a negatív eredményt, hogy nem misszilis levelek, sem egyfolytában nem készültek. Azután így folytatja:

»Vajjon nem tűnt-e föl Toldynak, vagy nem akarta észrevenni, hogy Magyarországon soha annyit nem naplóztak, mint II. Rákóczi Ferencz korában? S hogy a fejedelem környezetében mindég volt egy bizonyos embere, ki napról napra rendszeres naplót vezetett. S nem fekszik-e közel az a föltevés, hogy ezek az emberek háborús időben, üntig változó tartozkodási helyeken naplójukat nem puszta jószántukból, hanem uruk kívánságára és parancsára vezették? Igenis, nagyon valószínűnek tartom, hogy Rákóczi működése nagy horderejű s történeti voltának tudatában belső emberei egyikét napló vezetésével bizta meg, hogy majdan Magyarország trónján ülven, diadalainak megirandó történetéhez meglegyen a pontos adatok folytonos láncolata. Ily egyenes meghagyás folytán készülhettek Beniczky Gábor (1707—1710), Szatmári Király Ádám (1711—1717) és — tegyük hozzá bátran — Mikes Kelemen az utóbbit kiegészítő és befejező naplói.

»Igenis, Mikes Kelemen e műve napló.«

Itt Abafi újra megtámadja Toldy nézetét, hogy a mű egyéges, műgonddal készült és így folytatja:

»Minden azt bizonyítja, hogy itt nem memoárral, hanem valóságos naplóval van dolgunk. És az a körülmény, hogy ő, ki utóbbi misszilis levelei szerint oly gyöngéd és szeretetteljes ragaszkodással viseltetett rokonai iránt — azokat 41 év lefolyása alatt egyetlen egyszer sem, édes anyját is csak egyszer említi, arra is enged következtetnünk, hogy naplóját nem a maga intenciójára s saját használatára, hanem a fejedelem megbízásából vezethette. Ehhez járult még az is, hogy — míg más naplókban rendszerint és természetesen az illető naplóíró képezi a középpontot — Mikes naplójában Rákóczi Ferencz az, ki köré minden csoportosul és kinek viselt dolgai s avval implicite a törökországi menekültek története adatik elő első sorban, és csak másod sorban, kevés ki-

vétellel mindég valamely (bármilyen csekély) esemény kapcsán veszünk mulattató vagy oktató függelékét.

»Párisban volt alkalma a francia irodalomban mindég kedvelt levélalakban írott művekkel megismerkedni, s meglehet ilyenek hatása alatt határozta el magát arra, hogy Törökországban száraz naplók helyett ilyen levelekben fogja vezetni naplóját és az ő szeretetteljes szívének jól eshetett legalább képzeletben társalkodhatnia egy meghitt barátnéjával, kinek rokonérzelmű keblén elsírhatta reménytelen életete tengernyi bánatát és kívül megoszthatta parányi örömét. De különben is szerencsésen volt választva a levélalak, mely lehetővé tette, hogy minden erőszak nélkül nemcsak ura és saját élményeit elmondhassa, hanem egyuttal a legkorlátlanabb szabadságot és alkalmat nyújtott arra nézve, hogy minderről számot adván, olvasmányai szemelvényeiből, saját tapasztalataiból a mezőgazdaság stb., körül, török életről és szokásról stb., följegyezze mindazt, mit figyelemre méltónak és az olvasóra nézve érdekesnek ítél.«

Abafi ezen véleményét azonban nem igen fogadták el, talán Thaly Kálmán az egyedüli, a ki szerint Abafi ezen véleményének, hogy a levelek tulajdonképpen napló, van némi valószínűsége, azonban a részletek ellen több ellenvetést tesz.

Határozottan Abafi ellen nyilatkozott Gyulai Pál. Fejtegetései, melyeket a budapesti egyetemen 1890—91-ben tartott magyar irodalomtörténeti előadásában, nyomtatásban nem jelentek meg, hanem egy hallgatójától (Kiss Ernő) kiadott könyvatos ivекből ismereteseek. Abafira vonatkozólag a következőket idézzük belőle.

»Abafi véleménye szerint e levelek napló. Egy pillantás azonban e levelekre nyilván ellene mond e nézetnek, mert nyomát sem találjuk bennük a krónikaszerű előadásnak s Mikes se céloz ilyesmire egy szóval sem.

»De nem is az eredmény miatt fontos Abafi vizsgálódása, hanem azért, mert oly nyomra utalt, melyen haladva csaknem biztosan meghatározhatjuk e levelek mivoltát. Ő ugyanis átvizsgálta Mikes eredeti kéziratát s a papiros vízjegyeiből és különböző színekből három részt különböztet meg. Kétségtelen, hogy mind a három rész más más időben íratott. Így maga a kézirat három időszakra utal. Ez adja a kulcsot a levelek mivoltának földerítéséhez. Mert már az egyes levelek hangulata is világosan három időszakra vall. Az első időszak a fiatalság derült világnézetét, a második a férfiú komoly nyugodtsága mellett is keserűséget, a harmadik pedig az öregség vallásos megnyugvását, reményei meg hiúsult a fölött érzett csöndes rezignációját tünteti vissza. Az ifjú vídamsága, a férfiú keserűsége és az öreg lemondása: ez a három uralkodó hangulat összeesik avval a három időszakkal, melyet a levelek papirosa mutat. Megállapíthatjuk e szerint, hogy Mikes Törökországi Levelei sem egyfolytában írott emlékirat, sem misszi-

lis levél, sem rendszeres napló, hanem tisztán levélalakban irt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett.»

VI.

A Törökországi levelek keletkezésének kérdését Abafi és Gyulai egymástól szintén eltérő módon kísérik megoldani. Az ellentét azonban már nem oly nagy, mint volt Toldy és Szilágyi között. Abban megegyeznek, hogy sem egyiké, sem a másiké nem lehet helyes, tehát új fölfogással akarják a kérdést tisztázni. Mindkettőjük véleménye egyenes következménye az eredeti nézeteknek: Abafi véleménye Szilágyién, Gyulaié Toldyén alapul. Figyelembe vették azokat az ellenvetéseket, melyeket a másik irány képviselői hangoztattak és az eredeti nézeteket úgy módosították, hogy azok az ellenvetések daczára megállhassanak. A levélforma ellen főkép a néne személye szólt, Abafi tehát, hogy az ellenmondást megszüntesse, nem leveleknek, hanem naplónak tekinti e művet, a mit a néne személyisége már nem akadályoz. Gyulai, hogy a műnek változatos alaphangja akadályt ne képezzen, azt a véleményt állítja föl, hogy a mű három részben készült.

Látható, hogy mind a két nézet haladás az előbbiekhöz képest, mind a kettő valószínűbbnek látszik, mint akár Toldy, akár Szilágyi nézete. De most már az a kérdés, mennyiben fogadhatók el ezek az eredmények, és hogy a kettő közül melyik a helyes?

Figyelémre méltó jelenség, hogy Abafi, a ki annyiszor hangoztatja, hogy úgy Toldy, mint Szilágyi milyen tulságba estek akkor, mikor nem elégedtek meg a negatív eredménnyel, hanem »tullóve a czélon« eredeti, tarthatatlan véleményt nyilvánítottak, ugyanabba a hibába esik, mint előzői, a kiket czáfol. Abafi annyira beleélte magát Toldy véleményének a czáfolatába, hogy, mikor kimondja az egyfolytában való készítés lehetetlenségét, »tulló a czélon« és a leveleket minden komoly indokolás nélkül naplónak minősíti. Ezt avval a ténnyel bizonyítja, hogy abban az időben igen divatos volt a naplóírás úgy Franciaországban, mint nálunk, sőt Rákóczi Ferencz maga is iratott hivatalos naplókat.

Ez pedig bizonyoságnak igen kevés és még akkor sem bírna önmagában döntő erővel, ha semmi más körülmény nem szólna a nézet ellen.

De Abafi még ekkor sem állapodik meg. Nem elégszik meg az egyszerű napló hipotézisével, hanem még azt is hozzá teszi, hogy a napló nem privát napló, melyet Mikes maga számára, vagy legföljebb olvasói számára készített, hanem egyenesen Rákóczi fölszólítására mint hivatalos naplót vezette, hogy majd Rákóczi, ha egyszer Magyarország trónjára kerül, megirathassa belőle pontosan a bujdosás történetét.

Abafinak erről a véleményéről már Thaly Kálmán is mondott ítéletet, hogy e nézet egyszerűen lehetetlen.

Abafi fejtegetésének végeredménye tehát az, hogy Mikes hivatalos naplót vezetett. Hogy ez a vélemény tarthatatlan, azt igen könnyen be lehet bizonyítani.

Annál az egyenes kapcsolatnál fogva, a mi Szilágyi és Abafi véleménye közt főnáll, azok az érvek, melyek Szilágyi véleménye ellen szólnak, legalább részben Abafit is czáfolják. Igaz, hogy a néne személyiségét meg lehet fejteni evvel a föltevessel, de semmi egyebet nem.

Rákóczi megbízta hű komornikát — Abafi véleménye értelmében így kedődhetett a dolog — hogy a fontosabb eseményeket jegyezze föl, hogy majd egyszer, ha szüksége lesz a történelmi adatokra, a száműzetés fontosabb eseményeire, legyen valami biztos forrása. A hű komornik, Mikes Kelemen, enged ura kívánóságának és Törökországba érkezettükkor megkezdte a följegyzéseket. De a jámbor szolga, a ki urához mindennél jobban ragaszkodott és a ki ura parancsait mindég a legnagyobb tiszteletben tartotta, ugyancsak furcsán kezd föladatahoz. A följegyzéseket — azért, hogy élénkebbé tegye őket — levelekbe foglalja és a hivatalos naplót, mely majd egyszer kútforrás lesz a történet megírásához, egy nénjéhez intézi és még hozzá olyan nénjéhez, a ki csak az ő környezetében él. De nemcsak, hogy nénjéhez intézi a leveleket, hanem ez a néne az egész hivatalos följegyzésen keresztül úgy szerepel, mint Mikes védő anyala, nénjének minden állítólagos szava parancs előtte, a melynek vakon engedelmeskedik. A néne szelleme ott van minden levélen, ha nem is tudunk róla semmit meg, mégis mindég magunk előtt látjuk, ép úgy mint látta Mikes, mikor ezeket a hivatalos följegyzéseket papírra vetette.

De csak elgondolható-e is ez? Ime a néne személye, a mi miatt Szilágyi érvelése Abafi érvelése szerint is elfogadhatatlan, tönk्रे teszi magának Abafinak fejtegetéseit is.

És ha nem fogadhatjuk el, hogy Mikes föladatainak teljesítésére nénjéhez címzett levelekben jegyezte föl az eseményeket, vajjon maguk a Levelek nem szólnak-e ellen ezen nézetnek?

Igaz, hogy Mikes családi dolgokkal nem foglalkozik, sem a maga családjáról, sem a nénjeéről nem szól semmit; igaz, hogy sokszor nem más a levél, mint száraz följegyzése egyes eseményeknek — a mi mind Abafi nézete mellett szólna. De a milyen keveset foglalkozik családi dolgokkal, éppen olyan sokat ír egyéni viszonyaikról. Hiszen majd minden sorban vagy nénjével foglalkozik, vagy a maga sorsáról ír. Leírja a saját személyének egészségi változatait, óvja nénjét a betegségektől, elmondja, mivel tölti az idejét, praktikus tanácsokat ad nénjének. És hányszor nem mondja, hogy mennyire szereti nénjét, mily bőven beszámol Zsuzsájáról. Nagy művészettel adja elő az egész esetet, alig mond ki valamit egész határozottan, inkább csak sejteni engedi, a mi közöt-

tük történt, az értelmet elrejtí a sorok közé. Sokszor, igaz, szárazak a levelek, de még többször oly élénkek, hogy minden lehet inkább, mint hivatalos napló. Azonfelül mindenféle történeteket sző közbe, anekdotázik, mesélget. Vajjon miért kellett volna neki Rákóczi számára az általánosan ismert történeteket leírni, vajjon mit keresnek a sokszor nagyon is pikáns adomák egy hivatalos naplóban? Még a selyem- és gyapottermelésről szóló leveleket talán tudná mentegetni Abafi: hogy Rákóczi később a magyar asszonyokat tanította volna Mikes följegyzéseiből selyemhernyót tenyészteni és a gyapotbokkal elbánni, de hogy a törökökről mért ír négy éven keresztül: azt már magyarázni is bajos lenne.

A czáfolást még igen sokáig folytathatnók. P. o. mi értelme van annak hivatalos naplóban, hogy Mikes szereti a káposztát meg a dohányt, azok a versek pedig, melyekben hol bohós-kodik, hol leír Mikes, talán nem illenek igen be egy hivatalos napló keretébe.

Elmondhatni Abafiról is, a mit ő Toldyról mondott, hogyha jobban figyelmez a Levelekre, akkor nem állítja föl a nézetét, mert bizon Mikes e művét hivatalos naplónak ugyancsak nem tekintetjük.

De ne tekintsük ezt a hivatalos szót, tegyünk úgy, mintha Abafi csak addig ment volna, hogy a Leveleket naplónak, egyszerű privát naplónak nyilvánítsa.

Már maga a föltevés az első pillanatra nagyon valószínűtlen. Naplót levelekben vezetni! Mi értelme van ennek a gondolatnak? Azt mondja Abafi, hogy érdekesebbé, változatosabbá lesz ez által a napló. De igaz-e ez? Igaz-e, hogy a napló nem oly érdekes, ha nem levelekben írja? Helyén van levelekben írni egy elbeszélést vagy utleírást, vagy akármi irodalmi munkát, mert ez által a mű sokkal közvetlenebb hatást tesz. De a mint levelekben meg lehet írni valamit, úgy napló alakban is lehet és ez hasonlóan élénkíti az előadást. Ez csak arra vall, hogy Mikes a levélalakkal igen jól eltalálta a formát, a melyben művét megírta, de épen nem bizonyítja azt, a mit akart, hogy levélalakban naplót írt Mikes.

És arra, hogy e Leveleket naplónak tekintsük, csak egy érvet hoz föl Abafi, hogy soha Magyarországon annyit nem naplóztak, mint Mikes idejében. Ennek a ténynek bizonyító ereje nincs. Mert evvel legföljebb azt lehet bizonyítani, hogy Mikes naplót vezetett és még ekkor is milyen ingatag alapon épül föl az egész bizonyítás. Abból, hogy sokan naplóztak Mikes korában, azt következtetni, hogy Mikes is vezetett naplót, lehet ugyan, de ez mindég föltevés marad. Abafinak azt kellett volna kimutatni, hogy Mikes naplóját ezekben a Levelekben bírjuk. Ő azonban egyszerűn kimondja, hogy Mikes írt naplót és ráfogja, hogy ezek a Levelek képezik naplóját. Állítását be nem bizonyította — mert ezt nem is lehet bizonyítani, annyi ok szól ellene.

Ha ezt a munkát nem hivatalos naplónak tekintjük, akkor azt megérthetjük, hogy egy a képzeletében élő nénjéhez vannak intézve, de az összes többi érvek, melyeket előbb említettünk, szólnak a privát napló ellen is.

Vajjon mire valók egy naplóban azok a könyvkivonatok, melyeket Mikes Leveleibe minduntalan beleszó? Mit keresnek ott a törökök életéről, szokásairól, vallásáról szóló levelek? Ki látott úgy naplót írni, hogy négy éven keresztül egyetlen egyszer sem fordul elő szó privát ügyről? Azután, ha hivatalos naplónak tekintjük, akkor nagyon sok, ha meg privát naplónak, akkor nagyon kevés benne az egyéni viszony. Itt sorra ismételhetnők mindazt, a mit a Levelek misszilis voltának czáfolatánál említettek. Még a történelmi adatok pontatlan bejegyzései is idevágznak. Ha föl is tesszük, hogy a naplójegyzeteket egy-két héttel később tette, mint a hogy a levelek kelte mutatja, és ez által akarunk igazolni egy pár kelletténél előbb történt bejegyzést: még mindég fönmarad a kérdés, hogyan írhatta meg azt a bizonyos aacheni békét egy fél évvel előbb naplójában?

Egyáltalában hogyan lehet naplónak tekinteni a leveleket, mikor sokszor félévig, egyszer pedig négy éven keresztül nincsen egy följegyzés sem.

Fölösleges minden további bizonyítás; ennyi hihetőleg tökéletesen elegendő arra, hogy a mint mi nem fogadjuk el Abafi kissé merész föltevését, úgy az elfogulatlan bíráló is belássa ezt, hogy Abafinak sem sikerült a kérdést megoldania.

VII.

Miután Abafi előadta nézetét a Levelek keletkezéséről, számot ad arról, mily eredménnyel vizsgálta át Mikes Kelemennek eredeti, Egerben az érseki könyvtárban lévő kéziratát.

Vizsgálódásából főképen az fontos, hogy Mikes kéziratát a papiros vízjegyeiből és színeiből következtetve három részből áll melyek különböző időben keletkeztek. Szerinte az első rész 1737-ben, a második 1741-ben és 1752-ben, az utolsó 1759-ben készült.

Abafinak erre az eredményére támaszkodva állította föl Gyulai Pál azt a hipotézist, hogy Mikes levelei három részben keletkezett irodalmi mű. Ez a vélemény igen megszivelendő. Mert egyfolytában nem keletkezett a munka, pillanatnyi benyomások hatása alatt, minden alkalommal külön-külön mint naplójegyzetek vagy levelek szintén nem, tehát ez a fölfogás igen megfelelne.

Alapja e fölfogásnak egyrészt a papiros háromféle típusa, másrészt a leveleknek háromféle alaphangja.

Ha a Törökországi leveleknek az a példánya, a melyet most ismerünk, eredeti, első kézirat lenne, vagyis ezek lennének azok a papirosok, a melyekre először írta a leveleit Mikes, akkor e körülménynek igen nagy lenne a bizonyító ereje. Csak hogy a

dolog nem így áll, mert a levelek ismertetői mind egyetértenek abban, hogy ez a példány másolat, oly másolat, melyet maga Mikes készített. Határozott bizonyítékunk erre természetesen nincs, legfőleg az, hogy a munka aránylag tisztán van írva, talán az egész 445 oldalon nem fordul elő benne több mint tíz nagyobb törlés, és legalább is valószínűtlen, hogy egyszerre, minden előző kísérlet nélkül, ilyen tisztán, csinosan írhatta volna meg Mikes e munkát. Nincs egy oly adatunk sem, a mely ellentmondana e fölfogásnak, úgy hogy bátran tekinthetjük Mikes e munkáját másolatnak. Szvorényi József és utána Abafi első másolatnak tartják. Utóvégre is, ha már másolat, egészen mellékes, hogy hányadik. Ezt még kevésbé lehetne bizonyítani; a kinek tetszik, elfogadhatja első másolatnak.

Ezen körülmény egy másik, szintén hathatós érvelést is megakadályoz. Mikesnek — a mint a levelekből kitűnik — 1753 augusztusától 1754 novemberéig szembaja volt. Ha ez a munka nem lenne másolat, akkor ennek az adatnak a segítségével igen pontosan megítélhetnők, hogy szembaja alatt munkájának mely részét írta; így azonban csak azt tudjuk, hogy mikor másolt bizonyos részt, a minek tehát bizonyító ereje nem sok van, ebből a körülményből semmit sem bizonyíthatunk a mű keletkezéséről.

Azonban a papirosra és annak vízjegyeire alapítva, ezen három részben való keletkezésnek a föltevése nem tetszik valószínűnek. Mert már Abafi vizsgálódásából is ki lehet venni, hogy a papír nem három, hanem öt típusra mutat, a mennyiben a középső rész maga is három részben keletkezett, még pedig igen nagy időközökben, az első (Abafi szerint) 1741-ben, az utolsó pedig okvetetlen 1756 után kellett keletkezni, mert még az 1756-évből keltezett levelek is vannak ezen részben.

Egy másik ellenmondás is van Abafi és Gyulai nézetei között, pedig Gyulai a maga véleményét Abafi eredményeihez fűzi. Mindegyikük másképen osztja három részre a leveleket. Abafi három része 1717—1737, 1737—1756, 1756—1758, illetőleg a hosszú második rész szintén három részre oszlik 1737—1738 1739—1749 és 1749—1756. Gyulai szerint az első két rész körülbelül 10—10 év leveleit foglalja magában, az utolsó pedig a többi, vagyis az egyes részek 1717—1727, 1727—1737, 1737—1758-ig tartanak. Kitészik ebből, hogy az Abafitól és Gyulaitól meghatározott határidők egyetlen egyszer sem találkoznak, sőt az eltérés mindenütt igen nagy.

Ez pedig a főbizonyíték, tehát bővebben kell vele foglalkoznunk.

Az tagadhatatlan, hogy a levelek változatos hangúak, sőt, ha figyelmesen vizsgáljuk, több, némileg egymástól elválasztott részt különböztethetünk meg. Itt azonban nem a papiros vízjegyei, hanem a Levelek jelleme után indulunk. Az a kérdés azonban,

megfelel-e Gyulai fölfogásának a leveleknek hangjuk, stílusuk szerint fölosztott csoportja?

Gyulai szerint Mikes azon levelei, melyek a fiatalság üdeségének, derülségének a színét viselik magukon, tíz év leveleit foglalják magukban. De még ha ezt a tíz évet nem is vesszük egész szigoruan, még akkor sem találunk oly levelet, a melytől kezdve a leveleken változást vehetnénk észre. Az első változás akkor észlelhető, mikor Mikes ott áll Rákóczi halálos ágyánál. Ez pedig csak 1735-ben tehát 18 évvel az első levél után következett be, miután már 110 levelet, tehát többet mint a levelek felét, megírt. Ez a rész tehát majdnem teljes két csoportját foglalja magában Gyulai fölosztásának. Ettől kezdve a levelek bánatosak, mély érzéstől áthatottak lesznek. Ez a sajátság aztán később helyt ad az egyhangú szárazságnak. A második változásig, melyet Rákóczi József halála idéz elő, 1739-ben mindössze 26 levél van. Innen kezdve egy kis időre Mikes kedélye élénkül. 1748-ban kezdí már az említett ciklust a törökök testi és lelki életéről egészen 1754-ig.

Avval a fölfogással tehát, hogy a levelek három részben úgy készültek, hogy az első tíz évi levelek az első, a második tíz évi levelek a második és a hátralévő húsz évben írott levelek a harmadik részét képezik a munkának, azt hiszem nem lehet helyesen megoldani a keletkezési kérdést. Sem a Levelek hangjának változása, sem a papír különfélesége nem talál a föllállított határ évekkel. De ha nem tekintjük ezt az évek szerinti határozott merev fölfogást, hanem csak az alapját, a hármas fölosztást, vizsgáljuk, vajjon nem oldja-e ez meg a kérdést?

A Leveleken Gyulai szerint három különböző kor hangulata vehető észre, szerinte meg lehet ismerni Mikesnek ifjú, férfi és agg korában írott leveleit. Az emberi kor ezen három állapotának felelnek meg a levelek is vidám, komoly és humoros hangulatuk szerint. Az első 18 évben, tehát 1717-től 1735-ig írott levelei csakugyan magukon viselik az ifjúság színét; ekkor meghal Rákóczi Ferencz, az ifjúból férfi lesz és négy évig egy vidám szó sem jön tollára. Ez a négy év felelne meg Mikes férfi korának, mert már 1739-ben újra változik a levelek hangulata. Már nem komolyak, ridegek levelei, mint eddig voltak, de nem is az a pajkos, semmivel mélyen nem foglalkozó hang üti meg füleinket, milyenen Mikes szeretett fejedelmének halála előtt írta leveleit. A tréfálkozás helyét a humor foglalja el, remény helyett rezignációval találkozunk. És ha nem számítjuk azt a négy évig tartó néprajzot a törökökről, főbb vonásaiban — de csak főbb vonásaiban — így tart ez egészen a levelek utolsójáig.

Ily módon lehetne három csoportra osztani a Leveleket, csak hogy ez a fölosztás sem állhat meg, megdöntik a belőle vont következtetések.

Tegyük ugyanis föl, hogy a levelek csakugyan ily módon

keletkeztek. Ebből a föltevésből az következik, hogy minden egyes részt annak az időszaknak a végén írta, a melyet a levelek egy csoportja képez, vagyis az elsőt Rákóczi halála előtt nemsokkal, a másikat 1739-ben és az utolsót 1759 után. Ezen határidők előtt semmi esetre sem írhatta, mert hiszen olyan dolgokról is megemlékszik, melyek akkoriban történtek. Sőt valószínűleg mindegyiket valamivel később írta, mert p. o. az első részben Rákóczi betegségét is tárgyalja, pedig a betegség kezdete csak kevéssel előzte meg Rákóczi halálát.

Ha így állana a dolog, akkor miképen tudnók megmagyarázni, hogy 18 év eseményeit megírja egyszerre, azután leteszi a tollat és négy év múlva beszámol arról, a mi a négy év alatt történt, majd megint csak 18 év után fog a munkához?

És ha így minden időszak végén írta volna meg a három részt — a mi abból, hogy háromszorra keletkezett a mű, önként következik — akkor hogyan magyarázhatjuk meg p. azt a közvetlenséget, a melylyel Rákóczi Ferencz halálát megírta. Ez az esemény épen a második rész elejére esik, tehát legalább is 5 év múlva kellett megírni Mikesnek. Erre a pár levélre, mely ezt az eseményt tárgyalja, hivatkoznak azok, a kik a levelek misszilis voltát védik, mint bizonyítékra — bátran hozzátehetjük — egyetlen erősítő körülményre. Ezen leveleknek a közvetlensége csakugyan meglepő; nyilvánvaló, hogy ezek a szomorú eset hatásából nyomban folytak.

Van még egy körülmény, a mely a hármasszoros fölosztás ellen szól. Ha három részben írta, három messze eső korban írta Mikes e művét, akkor nyilvánvalólag egészen más lesz az egyes részeknek a hangulata. Tíz év alatt, a mennyi időköznek Gyulai szerint legalább is kell lenni az egyes részek írása közt, nagyon megváltozik az író egyénisége, mások lesznek a benyomásai, más lesz az érzése, más a fölfogása, és ennek megfelelőleg változik a mű iránya, hangja, úgy hogy az egyes részek egymástól nagyon fognak különbözni. Igen, de Mikesnél ilyen határozott erős különbség csak a Rákóczi Ferencz halála előtt és után írt levelekben érezhető, úgy hogy, ha a mű háromszorra keletkezett volna, a Rákóczi halála előtti dolgokat az első részben, Rákóczi halálát a másodikban kellett volna megírni. Azt még talán el lehetne fogadni, hogy az első rész egyszerre készült — ámbár ez is valószínűtlen, de már az teljesen lehetetlen, hogy éppen akkor, mikor Rákóczi meghal, mikor tehát Mikes törökországi tartózkodása alatt a legfontosabb esemény történt, Mikes abbahagyta volna az írást és csak egy pár évvel később vette volna kezébe a tollat, hogy megírja évek múlva azt az eseményt, mely őt annyira meghatotta. Van mindenesetre nagy különbség a Rákóczi halála előtt és után keletkezett levelek közt, de ennek nem az az oka, hogy egymástól messze eső időben keletkeztek volna, hanem az, hogy az ese-

mény igen megindította Mikest, és ezen esemény hatása alatt a nagy csapás következtében, másképp ír mint azelőtt írt.

A második meg harmadik rész közötti határt meg épen nem lehet megállapítani. Mert az, hogy a második rész csak négy évi időköz leveleit, az első és harmadik meg 18 évét foglalja magában, valószínűtlen, más határnapot megállapítani pedig, a meddig mint férfi, utána mint agg írta volna meg a leveleket, lehetetlen, mert, a mint említettem, 1739-től 1759-ig a levelek hangja egyszerre nem változik, csak fokozatosan fejlődik, fokozatosan halad, a mint Mikes öregszik.

Ezek után — azt hisszük — ez a fölfogás sem felel meg a valóságnak, Mikes Levelei ép úgy nem keletkeztek három részben, mint a hogy nem írta őket egyszerre, élete végén.

VIII.

Abafi és Gyulai hipotézeseivel befejeztük a négy vélemény ismertetését. Toldy és Szilágyi egymás nézetét czáfolták meg, hogy Abafi és Gyulai föltevésai sem oldják meg a csomót, annak az előbbieken próbáltam okát adni. Ha ezek után azt kérdezzük, nem volt-e hiábavaló az a sok fáradozás, a melylyel Mikes műveiről az irodalomtörténetírók ítéletet mondtak, nagyon közel áll az a föltevés, hogy munkásságuk kárba vészett. De a dolog nem így áll. Nagy érdemük van ezen íróknak egyrészt, hogy kimutatták pontosan, határozottan mi nem Mikes Levelei és másrészt, hogy utat-módot nyitottak arra, hogyan lehet ezen munkáról helyes véleményt alkotni.

Az egész kérdés tulajdonképen el volt döntve akkor, mikor a Toldy-Szilágyi-féle polemia bevégeződött. Azokból a bizonyítékokból, a miket Toldy és Szilágyi a saját nézetük támogatására vagy jobban mondva az ellenkező vélemény megczáfolására fölhoztak, a kérdést mondhatjuk teljesen tisztába hozták. Annyi körülményt említettek oly sok oldalról vonalozták körül a leveleket, hogy a sok czáfolat igen sok gyanításnak útját szegte. A kérdés az erős czáfolás következtében lassankint megváltozott: nem azt kell kutatni, mi lehet Mikes e műve, hanem hogy mi nem. A bizonyítékok egy része kizárja azt a lehetőséget, másrésze a *másik* lehetőséget, mindinkább szaporodott a tagadó elem és így közvetve kisebedett azon föltevésék száma, hogy mi lehet a munka.

Ki lehet sorra mutatni, hogy a levelek nem misszilisek, hogy azokat nem egyszerre, élete végén írta Mikes, hogy nem ezekben van közvetlenül letéve Mikes naplója, és végül hogy nem háromszorra, életének három különböző idejében készültek.

Ha már most ilyen határozottan meg vannak szabva azon határok, melyeken belül nem kereshetjük a levelek keletkezésének megmagyarázására szolgáló okot, természetesen a határon kívül kell magyarázatot keresnünk, olyan magyarázatot, mely az előbbi

vélemények czáfoló részével nem ellenkezik, vagyis akkor oldhatjuk meg a kérdést, ha sikerül olyan nézetet fölláztatni, a melynek sem Toldy vagy Szilágyi, sem Abafi vagy Gyulai egyetlen kétésegen kívül álló bizonyítéka nem mond ellent.

Az eljárás tehát analitikus, elemző lesz. Kikeressük az egyes nézetek között az érintkezési pontokat, mindegyik véleményből elfogadjuk azt, a mi a többi véleménynyel nem áll ellenkezésben. Az így elemzés útján nyert vonásokat, adatokat azután összegyűjtjük, úgy hogy az ily módon megalkotott vélemény nem fog ellenkezni, mert nem is ellenkezhetik, azokkal a bizonyítékokkal, melyeket eddigelé megállapítottak.

Toldytól elfogadható, hogy a Levelek nem misszilisek, ezt ő kétségtelenül bebizonyította; Szilágyi véleményének biztos eredménye, hogy egyszerre nem írhatta a Leveleket Mikes; Abafi véleménye — bármily újnak is akar látszani — végeredményében új ugyan, de alapjában, bizonyítékaiban nem egyéb, mint Toldy és Szilágyi adatainak kibővítése és pótlása, így tehát nála semmi sincs, a mit — ha nem is oly bőven — Toldynál vagy Szilágyinál meg ne találunk, a mi pedig a papíros vizsgálatából kisértött eredményeit illeti, arról alább lesz szó; Gyulai nézetéből megtartjuk azt, hogy a mű nem egyszerre, hanem többszörre készült. Mindezen adatok olyanok, a melyeket meg nem czáfoltak, de a melyeket nem is lehet megczáfolni.

Az érintkezési pontok tehát megvannak, abban a három adatban, hogy a Törökországi Levelek irodalmi műnek tekintendő, mely nem egyszerre, hanem több részben keletkezett, megegyezik mind a három, illetőleg mind a négy író. Ebből már igen egyszerűen következik, hogy Mikes Törökországi levelei oly irodalmi munka, melyen Mikes hosszú időn, éveken, évtizedeken dolgozott. Nem egyszerre készült, nem is három részben, nem leveleknek kell tekintenünk, még kevésbbé naplónak, hanem annak, a mi, önálló műbecscsel bíró munkának. Hogy mikor kezdette, vagy mikor végezte, hogy megszakítás nélkül egész életén keresztül dolgozott-e rajta, vagy megszakításokkal, nagyobb részletekben — mindenesetre többen mind háromban — dolgozta-e: ez oly kérdés, melyre csak találgatással lehet megfelelni, és az eredmény így is csak valószínű lehet, mert bizonyítékokat nem mutathatunk föl, ez a körülmény azonban, mint részlet, nem elsőrangú fontosságú.

Ha ez az érvelés megállja a helyét, akkor az az eredmény is, a melyre eljutottunk, kell hogy helyes legyen. Van azonban a helyességnek egy másik kritériuma is: ezt az eredményt össze kell vetni a már régebbi fejtegetésekkel, avval, a mit Toldy, Szilágyi, Abafi és Gyulai Pál kétségtelenül bebizonyítottak. Természetesen ezt itt írásban nem lehet megtenni, hanem a ki figyelmesen olvassa az említett írók bizonyításait és az egyes tételeket összeveti evvel a tőlünk fölláztatott hipotézissel, az meggyőződhetik arról, hogy nem alaptalan a nézetünk.

Ezen eredmény ellen látszólag két kijelentést lehetne idézni. Egyik Abafié, hogy a munka papirosa után itélve három vagy öt részben keletkezett. De ez az ellenmondás csak látszólagos, mert, mint említettük, a Törökországi Levelek azon példánya, a melyet Abafi átvizsgált, csak másolat, úgy hogy ez a három, illetőleg öt részben való keletkezés nem a műre, hanem a másolatra vonatkozik. Sőt ha jobban meggondoljuk a dolgot, még ezt az adatot is fölhasználhatjuk nézetünk támogatására. Ez is azt bizonyítja, hogy a Levelek több részben keletkeztek. Mikes elkezd írni az emlékiratait. Mikor ezek az első fogalmazványú levelek összegyűltek és Mikesnek talán nem volt kedve, talán nem volt abban a hangulatban, hogy művét folytassa, egy időre félre teszi, és elkezd a már meglevőt letisztázni. Azután abbahagyja a tisztázást és folytatja művének az írását; így fölváltva írhatta hol az első fogalmazványú leveleit, hol tisztázta azokat. Így érthető, hogy a másolat több részben keletkezett, világos bizonyosságául annak, hogy az eredetinek is több részben kellett keletkeznie.

A másik Gyulai azon megjegyzése, hogy a Levelek három hangulatot tükröznek vissza, az ifjú, férfi és öregkor hangulatait. Ez azonban nem zárja ki a mi föltevésünket. Hiszen minden munkán, a mit valaki hosszú időn, majdnem az egész életén keresztül ír, megérik a korának a hatása. Másképen fog ugyanarról a kérdésről egy fiatal, reményektől eltelt ifjú írni, meg egy érett, sokat tapasztalt, csalódásokon keresztül ment agg. Ennélfogva bátran mondhatjuk, hogy az emberi élet három korának megfelelő három hangulat érvénye jut Mikes Leveleiben is. De azt nem állíthatjuk, hogy az egyes levelek hangulata közti különbséget avval magyarázhatjuk meg, hogy a Levelek három részben keletkeztek. Mert a mint az emberi élet három kora fokozatosan, lassan változik, az ember átmegy az egyik korból a másikba, hogy a határt pontosan nem lehet megállapítani: úgy van ez a Levelekkel is. Valamint azt nem lehet eldönteni, hány éves korában szűnt meg Mikes férfi lenni: úgy azt sem állapíthatjuk meg, melyik az első levél, a melyből már az agg Mikes humora szól hozzánk. Vegyük csak azokat a leveleket a melyekben Rákóczi Ferencz és Rákóczi József haláláról emlékszik jut meg. A két levél közti nagy különbséget abból, hogy mikor az elsőt írta Mikes, még ifjú, mikor a másodikat, már férfi volt, megmagyarázni nem lehet. Hanem igenis megértjük mingyárt a nagy különbséget, ha tekintetbe vesszük, hogy Ferenczhez Mikes szívének egész vonzalmával ragaszkodott, Józsefet ellenben nem szerette, mert csalódott benne. A levelek változatos hangját tehát nem annyira általános emberi viszonyokból, mint inkább Mikes egyéni viszonyaiból magyarázhatjuk.

És hogy Mikes csakugyan hosszú időn keresztül dolgozott ezen művén, annak van pozitív bizonyítéka is, maguknak a Leveleknek tartalmából is lehet erre következtetni.

A Levelek tartalma — a mint ismeretes — igen változatos.

Sok mindenféléről beszél Mikes és művészetének egyik oldala épen abban nyilvánul, hogy a tárggyal szorosán össze nem függő részleteket oly ügyesen tudja bevonni tárgyalása keretébe; olyan stílusban adja elő, hogy oda nem tartozásuk nem tűnik föl. Nem tekintve a mű vége felé előforduló leveleket, melyek a török életről szólnak, ezek a részek változatosságot hoznak be. Természetes tehát, hogy nem egyfolytában beszél egyes tárgyról, hanem itt is, ott is vegyít valamit bele az élményei elbeszélésébe. Mindamellett hogy így el vannak osztva a különféle elemek, mégis észre lehet venni egyes periodusokat a műben. Ezek a periodusok pedig kétségtelen bizonyítékot szolgáltatnak arra nézve, hogy ha Mikes művét nagyobb időközökben írta is, minden egyes ily részt külön kellett írnia.

Az első rész körülbelől az első 40 levelet foglalja magában. A legelső levelek csupán személyi kérdésekről szólnak. Elmondja Mikes bennük életviszonyait, a bujdosók sorsát, évelődik nénjével. De már ekkor is kezd szélesedni a tárgyköre. Tárgyalja a viszonyokkal összefüggő szokásokat, a mint azok a törököknél divatosak, evvel ellentétben azt, a mit nyugati Európában tapasztalt, a Rákóczi Ferenczcel összekötetésben álló fejedelmek történetét. De mindez az ő vagy a bujdosók személyéhez fűződik. Eleinte nincs még állandó tartozkodási helyük, változtatják állomásukat, a mikor valahová érkezik, beszámol róla nénjének. Végre elérkeznek Rodostóba. Leírja a várost és vidéket, sőt még verset is farag róla. Evvel a helyismertetés be van fejezve, ezt a kört kimerítette, másról kell írnia.

A második részt hozzávetőleg a 41—90 levelek képezik. Még mindég igen sok benne a személyét illető dolog. Annál inkább, mert őt mélyen érintő dolgok fordulnak elő benne, Bercsényi halála, Kőszeghi Zsuzsinak Bercsényivel való házassága, a mi Mikesre igen lehangoló hatással volt, mert ő is szerette volna Zsuzsival megosztani azt, a mije volt; Bercsényi sem élvezhette hosszú ideig második házassága boldogságát, nemsokára meghalt. Mikes szívében remény támad: hátha elnyerhetné az özvegy kezét, de hiába. Zsuzsi nem hallgatta meg őt, kiment Lengyelországba. De ezen részben már az események közé beilleszt anekdotákat, elbeszéléseket, elmond oly történeteket, melyeknek ugyanaz volt az indoka, a mi az ő kis körében lefolyó eseményeknek, aktuális kérdésekkel foglalkozik: gyapottermeléssel, selyemhernyótenyésztéssel, gyermekneveléssel stb. Sőt történeti kérdéseket is tárgyal. Kifejti nénjének a lovagrendek keletkezését, a keresztes háborúk történetét. Ha Konstantinápolyban valami fontosabb esemény történik, arról is beszámol.

A viszonyok Törökországban zavartak lesznek, ezek képezik főképp tárgyát a harmadik résznek, a 91—110 levélnek. Napirandén van a vezérek változása és mivel ők főképen a vezérektől függenek, érdekében áll, hogy velük barátságos török legyen a

nagyvezér. Ez tehát fontos kérdés, mely igen sokszor minden más egyebet háttérbe szorít. De azért alkalom adtán elmond Mikes egy-egy élczetet vagy tanulságos történetet. Itt már tehát Mikes egyénisége nem helyezkedik előtérbe, csak annyiban érvényesül, hogy az eseményeket az ő sajátos egyéni fölfogása szerint tekinti és írja meg.

Azonban ezen részeket ily határozottan, mereven egymástól elválasztani nem igen lehet. Nem lehet megállapítani egész biztossággal, hogy melyik levéllel végződik az egyik rész, melyikkel a másik, a határokat csak nagyjából tüntethetjük ki. Ennél fogva azt sem állíthatjuk, hogy mind a három részt külön külön egyszerre írta volna Mikes. Irogatott ő szorgalmasan, készültek lassanként a levelek, a mint más más érzés uralkodik rajta, úgy változott a hangulata és a hangulatának megfelelő tárgyakat dolgozott ki. Mikor megérkezik Törökországba, minden új, szokatlan előtte, nem ismeri a vidéket, nem ismeri a viszonyokat, még az életkörülményei is mások, mint azelőtt voltak, nincs hozzászokva a magára utaltságra: természetes, hogy ezeből alakul a levelek tartalma. Ezután oly események következnek, melyek lelkére igen mozgalmasan hatnak. Hozzájuk költözik Bercsényi, így közelébe jut Zsuzsi, kit már ő régen szerett volna elvenni. Bercsényiné meghal és Zsuzsi a helyett, hogy Mikesné lenne, Bercsényi felesége lesz Bercsényi megbetegszik, meghal, de Zsuzsi ekkor már nem akar az egyszerű Mikes felesége lenni, hanem szívesebben viseli az özvegyi fátyolt, csakhogy grófné maradhasson. De ez a viszony is véget ér egyszer s Mikesnek nem marad más dolga, mint a török politikáról és az európai forrongásokról írni. Ez azonban igen sovány tárgy; hogy a levelek mégse legyenek egyhanguak, mindenféle más tárgyról ír. Sokat olvas, széles az ismereteinek a köre: a mi megragadta képzeletét vagy a mi odaillik az elmondottakhoz, azt beveszi leveleibe. Ezért van Mikes leveleinek ezen részében annyi történet, anekdota, elmélkedés és tanítás.

A CXI. levélben említést tesz Mikes, hogy Rákóczi igen beteg és csakugyan megtudjuk a következő levélből, hogy Rákóczi meghalt. Itt egy új rész kezdődik. A szomorú esemény egészen kiforgatja Mikeset valójából. Ő, a ki egészen hozzászokott már Rákóczi Ferenczhez, a ki a hosszas együttlét folytán elváihatlan volt tőle, elveszti szeretett urát. Ez az eset igen nagy hatást gyakorolt rá. Már 45 éves volt, mikor a fejedelem meghalt, de daczára éveinek a kedélye mindég ifjú volt, vidám, majdnem pajkos, a ki még a maga nyomorúságán is nevetett, élczelődött. Ez a jó hangulat, ez a derült világnézet egy csapásra megváltozott, mikor Rákóczi behunyta a szemét.

Azonkívül más súlyosbító körülmények is járultak ide. Mikes anyagi helyzete Rákóczi idejében sem volt valami fényes, hanem Rákóczi halála után bizony a helyzete nagyon sanyarú lett. Most már nem gúnyolódik a szegénységen, hanem szomorúan panasz-

codik, hogy ételre ugyan telik, de már ruhára nem elég a pénze. (CXVI—CXVIII.) Gondjai is nagyobbodnak. Ha panaszkodott az előbb egyhangú élete miatt, most bőséges alkalma nyílik a munkára. Az egész kolónia ellátásának a terhe rajta nyugszik. Ha társai nincsenek valamivel megelégedve, őt szidják, sőt tovább mennek, avval vádolják, hogy eltulajdonítja a fejedelem javait és a mit a bujdosók számára adnak, azt a maga hasznára fordítja. Mindez igen nyomasztó hatással van Mikesre és ha nem is töri őt meg, mégis elkeseríti, hogy vele, a ki teljes életében mindég önzetlen volt, ilyen csúnyán bánnak. Már nem az a gondtalan, mindent a legjobbnak tartó ember, a ki azelőtt volt, a ki nem sokat törődik a jövővel; most már aggasztja a jövő, hová fejlődnek a viszonyok, fél, hogy a bekövetkező viszonyok még szomorúbbak lesznek.

A CXXIII. levélben említi, hogy II. Rákóczi József megérkezett. Ekkor már a közvetlen benyomás, melyet Mikesre ura halála gyakorolt, mind jobban gyöngül. A fájdalom helyet ad a szomorúságnak, az elégedetlenségnek. Az ifjú fejedelemben csalódott, mert az nem üt apjára. Természete alapján véve jó, esze van, de a ferde nevelés, a neki nem való társaság elrontották. Nem szereti a rendet, állhatatlan, hiú, elbizakodott. A bujdosók iránt nem viseltetik olyan érzelmekkel, mint atyja, úgy hogy Mikes tőle semmi jót sem várhat. Mikes ugyan nem mondja, de kiérezhetni a Levelekből, hogy a fejedelem őt szolgának tartja és úgy is bánik vele. Ez fölébreszti újólag Rákóczi Ferencz emlékét, önkénytelenül párhuzamot von az atya és fiú között. Mindinkább előtérbe lép annak a veszteségnek érzete, mely őt Rákóczi halálával érte. Ez a nagy változás elvette minden reményét, már nem bízik abban, hogy valamikor meg fogja Erdélyt látni, pedig ehhez a gondolathoz mindég ragaszkodott. Már nyilván mondja, hogy nem fog többé Erdélybe kerülni. A CXXVII. levélben elmondja, hogy a fejedelem így szólt hozzá: »Nem halok meg itt, mint apám« — Nem felelék, írja Mikes, de gondolám: Erdélyben sem. — »A jövőendő borús sejtelve árnyékát veti az eddigi gondoktól mentes lélekre,« és mivel a Levelei hű tükre belső életének, a tréfás, humoros levelek átalakulnak szomorkodó, panaszkodó és a jövőendő nyomorú sorstól remegő levelekké.

Életében ekkor új változás történik. A porta Rákóczi Józsefet egy hadjárat vezetésével bizza meg, melynek célja a Habsburgok leverése és Magyarország megszabadítása lenne. Ez azonban csak ürügy, hogy a bujdosók jobb kedvvel induljanak az útra, valójában nincs más célja az egész táborozásnak, mint ijesztgetni a Habsburgokat. Ezen hadjárat alatt is folytatja Leveleit, de itt teljesen a tárgyhoz tartja magát, leírja az utat, a csapat mozgulatait, a török császár parancsolatait. Nincs semmi, a mi szorosan a dologhoz ne tartoznék, mintha csak azért lennének e levelek megírva, mert már megkezdett művét nem akarta csonkán hagyni.

Ennek a száraz tárgyszerűségnek, a melyen azonban nem egyszer átsillámlik az elkedvetlenedés, a magyarázata taián abban rejlik, hogy Mikes előre látta a hadjárat czéltalanságát. Büszkeségét roppantul bántotta az, hogy a török porta őket, mint bábokat zsinóron rángatja, és hogy egy Rákóczi olyan engedelmes esz-köz a szultán kezében. Ez kétségkívül nyomasztóan nehezedett lelkére. Hogy ilyen körülmények között nincsen kedve mulattató dolgokról írni: az nyilvánvaló.

Rákóczi József ezután nemsokára meghalt. Mint második urát hűségesen elsiratja Mikes, de mennyire másképen érez, mint mikor az öreg fejedelmet temette el! Egy rövid levélben végez Rákóczi Józseffel, elmondja betegségének lefolyását és mentegeti hibáit. Ez az egész, a mi Rákóczi József-re vonatkozik.

A CXLVI. levél megint más jellemű. 36 levélen keresztül mindenütt Mikes komorsága tűnik ki, itt ismét elkezdi Mikes élczelődni. Elhagyja azt a szomorú keserűséget, melylyel eddig nénjéhez szólt, mintegy megúnva azt a hosszú siránkozást, mit eddig véghez vitt és nevetésre való históriát akar írni, a mint ezt a levélben nyíltan ki is mondja.

Innen kezdve észlelhető a változás, még pedig, tekintve az előbbieket hangulatát, igen nagy változás. Mivel kell kapcsolatnak lenni a Levelek hangulata és az író egyéni állapota között, bátran állíthatjuk, hogy a Levelek hangulatának változását a Mikes állapótában beállott változás idézte elő. De mi volt e változás?

Mikesnek ezen levelei még az úton keltek, legalább a dátumuk azt mutatja. De mégha azt állítjuk is, hogy Mikes később, már Rodostóban írta ezeket a leveleket: az sem változtat a dologon, mert Rodostónak nem volt akkora varázssereje Mikesre, hogy a Rodostóba való visszaérkezés megváltoztatta volna valóját. Nem, ennél mélyebb oknak kellett lenni, hogy ő így mintegy egy csapásra megváltozzék.

Azokból az apró csipkedésekből, melylyel Mikes Rákóczi Ferencz életében pajtásait illeti, azokból a heves kifakadásokból, melyeket Rákóczi Ferencz halála után és Rákóczi József eljövetele előtt a többiekre tett, gyaníthatjuk, hogy Mikes nem volt a legjobb viszonyban a bujdosókkal. Talán az volt ennek az oka, hogy a száműzöttek legnagyobb része nem tartotta őt egyenrangúnak és, ép úgy mint később Rákóczi József, nem láttak benne egyebet mint Rákóczi Ferencz szolgáját. Pedig Mikes származása előkelő volt, rokonai közt nem egy gróft és bárót találhatni, és így ez kétszeresen bánthatta. Az öreg fejedelem, a míg életben volt, egymással egyetértésben tartotta híveit, de a mint meghalt, megszűnt az összekötő kapocs, mindegyikük a maga útján haladt, az együttműködés fölbomlott. Nemsokára meghal Rákóczi József és a porta kiadja a parancsot, hogy a száműzöttek oszoljanak szét. Ez az első öröme Mikesnek hosszú idő óta. Jól esik neki, hogy a bujdosók egy nagy részétől megszabadul, hogy most már — leg-

alább rövid időre — külön-külön fognak élni. Hogy ez a szétesés csakugyan kellemes volt Mikesre nézve, mutatja a CXLVII. levélben előforduló következő hely:

»Kérdje ked, bánom-e ezt a rendelést? Azt felelem: nem.«

Mikes tehát fölvidámul, most már olyan körben fog élni, a hol sem megszégyenítésnek, sem lenézésnek nem lesz kitéve, mert az a pár férfi, a kivel együtt lesz, Zay urfi, Pápay sógor, mind jó barátja. Valószínű, hogy ezt a levelet nem közvetlenül a török császár fermánjának vétele után írta, hanem legalább is egy pár hét telt el, míg bejegyezhetette művébe ezt az adatot, mert láttuk már fentebb, hogy a levelek keletzése megelőzi írásuk valódi napját, így ha az előbb mondottakhoz hozzávesszük, hogy akkor írta ezt a levelet, mikor már élvezte az egyedüllétet, mikor már benne volt a független életmódban, hol senki sem parancsolt neki, a hol nem voltak gondjai: akkor tán meg lehet magyarázni a fordulatot, a mely életében ekkor érte, s ha tudjuk, hogy valóban változtak viszonyai, ha ismerjük ezen változásokat és azok következményét, akkor a levelek hangjának változása megfejtettnek tűnik föl.

Visszatér Mikes az anekdotázáshoz, a történetek elmeséléséhez, még a Leveleinek a külső alakja is változik, mert most megint gyakoriak lesznek a kitérések nénje személyére és egészségre, nénje újra előtérbe lép, mindent, a mit ír, úgy írja meg, mintha csakugyan nénjének akarná megírni.

De ez a vidámság sem állandó, alig tart egy-két levelen keresztül; mikor Rodostó felé közeledik az útján, mindinkább szárazakká válnak a levelek. Eltűnik jókedve, de szomorúság nem lép helyébe. Körülbelül a CL. levéltől kezdve Mikes csak elvétve panaszkodik, akkor is inkább egy kis kifakadásban nyilvánul, inkább egy kis méreg vesz rajta erőt, ha nincs valamivel megelégedve. Néha elmond egy történetet, néha megragadja a költőisége, mint p. o. a CLXII. levélben, a hol a tavasz és szerelem összefüggéséről elmélkedik; nem számítva az ily helyeket, egyszínű, állandó a levelek hangja, azoké, melyek ebben az időben keletkeztek.

Avval a módszerrel melylyel eddig magyaráztuk Mikes Leveleiben a hangulatváltozásokat, most is célt érünk. Azt kell kutatnunk, milyen viszonyok között volt Mikes akkor, midőn ezeket a leveleket írta. Már ekkor közeledett Rodostó felé, vagy lehet az is, hogy az útvjáról keltezett leveleket Rodostóban írta. Itt megint összegyülekeztek az előbb szétszóródott bujdosók, kezdetét vette a régi élet. Most már a Rodostóban való lét teljesen egyhangú lett Mikesre. Már nem volt semmi újság sem a városban, mindent ismert. A fejedelem, a kit szeretett, már régen meghalt, a másik, a kivel rossz viszonyban, volt szintén, így sem a szeretetnek, sem az elégedetlenségnek kifejezést nem adhatott. Reményei meghíúsultak, a visszatérésről már nem ábrándozott,

egészen tisztába jött a helyzettel és a viszonyokkal. Arra is ráúnt, hogy leveleiben a nénye iránti szeretetét és gondoskodását variálja: nem volt más írni valója, mint a török császárok rendeleteit kritizálni és a vezérek rendeleteit számba venni, vagy az időről »diariomot« vezetni. Ezt hűségesen meg is teszi.

A mint növekedik az unalma, mert hogy növekedett csakugyan, arról levelei nem egyszer egészen határozottan értesítenek bennünket, úgy nő a Levelek szárazsága, hidegsége is. A megélhetés gondjai már nem bántják, sorsa anyagilag jobbra fordul, úgy hogy nem tud más bajáról panaszkodni, mint az unalomról. Evvel stílusának egy kedves vonása is elvész, az a jóízű humor, a melylyel szegénységén, anyagi bajain évődött. Most már nem fagy be télen a tentája, már telik leveleinek elszállítására, nem úgy mint azelőtt, mikor kenyérre is alig tellett.

Ily viszonyok között bizony Mikes lelki élete ugyancsak egyforma, egyszínű volt, hogy ne mondjuk, pangott. Ha nincs lelkében új érzés, ha nincsen a mi meghatja, akkor nem is lehet, nem is tud írni. Be kellett következni annak az időnek, hogy megújna teljesen ezt az egyhangú leírását a történeti eseményeknek és az időjárásnak, és más tárgy után keressen. Ilyen tárgyat nem is volt nehéz találni.

Már azelőtt is gyakran írt új honfitársairól: a törökökről. Mások az odavaló emberek, mint a kik között ifjúságát töltötte Magyarországnak, más a fajuk, más a nemzetük, más a vallásuk. Házi gazdáinak erről a különösségéről már eddig is hol egyet, hol mást elmond a nényének, de mindég csak úgy mellékesen. Most azonban, hogy teljesen kifogyott az írni valóból, hogy egyáltalában nincsen tárgy, a mi őt érdekelné, teljes figyelmét rájuk fordítja és rendesen tárgyalja azt az állami, erkölcsi és vallási életet, melyet a törökök élnek, leírja a szokásaikat, intézményeiket. Ebbe azután annyira belemelegszik, hogy, midőn elkezdi a szemé fájni és látása gyöngül, betegségével keveset foglalkozik, alig egy két sorban ad hírt állapotáról, hanem folytatja a megkezdett anyagot.

Mikor ezt a ciklust befejezte, egy pár levélben az európai eseményeket tárgyalja előbbi szokott modorában. De a legutolsó kilencz levélben (CLXXXIX—CCVII) mintha megint a régi Mikest hallanók. Történeteket mond el, komolyat vegyest szomorúval — mint régen. Csak a hangjuk mutatja, hogy Mikes nem az a 30 éves ifjú, a ki a levelezése megkezdésekor volt, megérzik rajtuk, hogy írójuk élemedett férfi. Nyugodt, csendes ekkor a levél már; nincs bennük semmi heves érzés, hanem az öregkor megfontoltsága tűnik ki még azokból a levelekből is, melyek mulatságos eseményről szólnak.

Az utolsó levél minden levélnél szebb. Elbúcsúzik benne nényétől, visszatekint egész törökországi tartózkodására. Ő az utolsó, a ki Rákóczi hívei közül életben van, tudja, hogy most

rajta a sor, őneki kell eltávozni a földről, de el van készülve a halálra, nem fél. Mindezt olyan nyugalommal, olyan egyszerűséggel írja meg, hogy nemcsak Mikes Levelei közt, hanem az összes magyar levelek között, melyeket csak ismerünk, egyike a legnemesebbeknek.

Láttuk, hogy hány változatos csoportot lehet a Levelek között megkülönböztetni. Ha most hozzávesszük, hogy az egyes hasonló jellegű levelek is gyakran elütnek egymástól, hogy annyi változatos lelki állapotnak és érzésvilágnak kifejezői az egyes levelek, természetesnek tűnik talán föl az állítás, melyet már előbb kimondtunk: A levelek egyszerre nem keletkezettek, hanem több alkalommal kellett Mikesnek egyes részeit megírni. Egyes összefüggőbb részeit egyszerre készíthette, másokat külön-külön, a behatás ereje által kényszerítve nem sokkal az események megtörténte után; lehet, hogy néha hónapokig pihentette tollát, máskor meg sokáig le sem tette, csakhogy egy nagyobb részt befejezhessen, de ez már mellékes, ennek vizsgálata ép oly kevésbé érdekes, mint p. o. azt kutatni, hogy valamely költő nagyobb verseinek egyes strófáit mikor írta. De a mellett, hogy nem érdekes, még el sem lehetne dönteni a kérdést, mert semmiféle más munkájában nem tesz említést a Törökországi Levelek keletkezéséről és semmi más följegyzést sem hagyott ránk, melyből erre következtethetnénk.

Az az eredmény, melyre jutottam, hogy Mikes munkáját oly irodalmi műnek kell tartanunk, melyen majdnem egész törökországi tartózkodása alatt dolgozott, hol hosszabb, hol rövidebb ideig dolgozott, valószínűnek látszik, és tekintve az ebben a kérdésben található bizonyítékoknak úgy sem valami nagy erejét, tán elegendő is a kérdés megoldására.

FÜGGELÉK.

Végül tárgyalandónak vélek — egész röviden — egy oly kérdést, melyről, ha föl nem vetik, egyáltalán szükségtelen lett volna írni, de ha már valaki megpendítette, akkor okvetetlen kell vele foglalkozni.

Abafi fejtegetéseit avval végzi, hogy Mikes leveleit csonkának nyilvánítja. Azt állítja, hogy Mikes munkája két részből állt: egyik, a melyik ránk maradt, Mikes törökországi tartózkodását tárgyaló rész, a másik, a mely elveszett, azokra az időkre vonatkozott, melyet Mikes Rákóczival Lengyelországban és Franciaországban töltött. Ha ismerjük Abafi fölfogását a Levelekről, akkor ez a nézet nem tűnik föl merésznek. Abafi szerint Mikes e munkája: napló. Már pedig ekkor igen valószínűnek tetszik, hogy abban az időben, mikor Mikes élete a legmozgalmasabb volt, mikor a folytonos utazás között izgalmat új izgalom követett, ne veze-

tett volna naplót. Hozzá járult még az is, hogy magában a Törökországi Levelek szerkesztésében lehet oly körülményt találni, mely ezen nézetet indokolja. Mert mielőtt Mikes letenné tollát, utolsó levelében elbúcsúzik, mintha evvel a levéllel hatásosan, szépen akarná művét befejezni. Ez fölbátorította Abafit, hogy, ha ilyen szépen, gondosan végzi be levelezését, akkor valószínű, hogy nem kezdhetette meg oly egyszerűen, elfogulatlanul sem, hanem kellett valami előszó félét írni művéhez, valami bevezetést. Levelei elején nem található: tehát művének ezt a részét megelőzte egy másik, a melyben bizonyára megvolt ez a szabályszerű »invokáció.«

Ez az érvelés elég ügyes, de meg nem állhat.

Először Mikes határozottan mondja, hogy, mikor első levelét néniének írta, 27 éves volt, azaz 1717-ben kezdte a levelezést. Ez már határozottan kizárja, hogy Leveleinek csak egy részét bírjuk. Lehet, sőt valószínű, hogy ő törökországi tartózkodása előtt is vezetett naplót, de ezt a naplót ő levelek alakjában nem dolgozta föl. Reánk nézve pedig első sorban csak ez érdekes.

De más okból sem fogadható el Abafi nézete. E munkát, mint az előbbieket is mutatják, Mikes naplójának nem tarthatjuk, hanem olyannak, melynek van irodalmi értéke, kell hogy Mikes öntudatosan szerkesztette legyen. Azt pedig, hogy nem kezdődik holmi magyarázatásokkal, bevezetésekkel, megérteti az, hogy mikor Mikes dolgozni kezdett művén, minden esetre ügyelt eleinte arra, hogy a levél formáját legalább némileg megtartsa és ne írjon egy szerető rokonhoz szóló levélben kiczirkalmazott bevezető sorokat.

Ha tehát Abafi ezen szavait: Mikes e művében naplójának csak egy részét bírjuk, s a másik rész csak elveszett vagy lap-pang, úgy értelmezzük — a mint ő is érti — hogy Mikes a Törökországba érkezése előtti eseményeket szintén földolgozta leveleiben, melyeket esetleg mint önálló egészet címzett a néniéhez, a mely mintegy szerves összefüggésben állott volna ezen leveleivel, akkor ezen állítását valószínűnek nem tarthatjuk, mert hisz akkor ezen Levelekben csak tett volna említést művének első részéről; hanem ha ezen kijelentésben nem keresünk egyebet, mint hogy Mikes azelőtt is vezetett naplót, akkor semmi okunk sincs, a mely a kérdés illetlen fölfogása ellen szólna, de ennek a dolognak Mikes Törökországi Leveleihez semmi köze sincs.

Ránk nézve a kérdés ezen része csak annyiban fontos, mert új bizonyítékot szolgáltat, hogy a Levelek sem egyszerre, sem önállóan három részben nem keletkezettek. Mert ha Mikes nem az események hatása alatt kezdett volna emlékiratot írni, ha csak hosszabb törökországi tartózkodás után kezdte volna kidolgozni élményeit, akkor mért hagyta volna el azokat az érdekes élményeit, melyeket Franciaországban és Lengyelországban tapasztalt.

Ennyivel talán ki van egészen merítve a kérdés; hosszasan foglalkozni a kérdés ezen oldalával úgyis meddő lenne.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

Y 35 28*

Y 12

23